

АЈДАЧИЋ ДЕЈАН

доктор филолошких наука, професор, Instytut Studiów Klasycznych i Slawistyki Wydział Filologiczny, Uniwersytet Gdański. ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4098-4660>

AJDAČIĆ DEJAN

Doctor of Philology, Professor, Institute of Classical and Slavic Studies, Department of Philology, University of Gdańsk. ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4098-4660>

Бібліографічний опис:

Ајдачић, Д. (2022) О називима бајки у 19. веку код Срба, Пољака и Руса. *Народна творчість та етнологія*, 1 (393), 64–71.

Ajdačić, D. (2022) The naming of fables in the 19th century in Serbia, Poland, and Russia. *Folk Art and Ethnology*, 1 (393), 64–71.

О НАЗИВИМА БАЈКИ У 19. ВЕКУ КОД СРБА, ПОЉАКА И РУСА

Анотација / Abstract

У словенском културама казивачи, записивачи, књижевници и фолклористи користе различите називе за приповедне врсте народне усмене традиције, па је потребно указати на међусобне везе и на историјске промене тих назива. Семантичка мотивација назива врста народних казивања се анализира по предавању Светлане Толстој «Лексикон фолклора: метајезик фолклора», а називи бајки код Срба, Пољака и Руса у 19. веку се разматрају по збиркама и студијама уз указивање на устаљене називе и називе који су се мењали под утицајем приређивача збирки, проучавалаца народне културе и писаца.

Кључне речи: приповедни фолклор, жанрови, бајка, етнолингвистика, 19. век, историја класификације.

In Slavic cultures, oral narrators, writers, folklorists use different names for folk narrative genres, so it is necessary to point out the mutual connections and historical changes of these genre names. The semantic motivation of the names of folktales is analyzed from Svetlana Tolstoy's lecture *Lexicon of folklore: metalanguage of folklore*, and the names of fairy tales among Serbs, Poles and Russians in the 19th century are considered in collections and studies. under the influence of publishers, folklorists and writers.

Keywords: narrative folklor, genres, fairy tale, ethnolinguistics, 19th century, history of classification.

Називи врста усменог приповедања самих казивача нису целовито описани, јер их сакупљачи нису систематски записивали. Фолклористи не поседују пуне спискове изворних назива, што отежава

разумевање семантичке везе и сродности постојећих и незаписаних назива, чини несигурним реконструкцију имплицитне класификације самих носилаца усмене традиције унутар неког краја, језика,

усмене културе или епохе. А поређење назива усмених врста кроз историју би осветлило дуготрајност употребе ових назива, стабилност или њихову променљивост.

Одсуство записа изворних назива усмених приповедних врста не тиче се само реконструкције погледа на свет казивача, већ и судбине назива након казивања приче, тј. лако би било утврдити однос записивача и приређивача према називима врста, те показати које су називе они преузели, а које су променили или заменили. Уочене разлике би указале и на начела којим се приређивач ослањао при увођењу назива који одступају од народних назива. А шира поређења назива усмених врста у различитим културама и језицима, омогућили би увиде у семантичке мотивације назива врста, и указали би на утицаје других култура, националних и наднационалних класификација. На називе усмених врста почетком 19. века у књигама и часописима, највећи утицај су имали филолози и књижевници, јер су они народним приповеткама приписавали називе књижевних жанрова из старих поетика или новије књижевних списа, а каткада су их комбиновали са изабраним народним називима. Са формирањем и развојем етнографије и фолклористике као самосталних дисциплина, јачају крајем 19. тенденције систематског утемељења садржинских и формалних аспеката класификације усмене прозе.

С обзиром на различитост назива приповедних жанрова усмене традиције у збиркама, антологијама, студијама, као и у националним и интернационалним класификацијама приповедног фолклора, важно је усмерити пажњу на историчност појаве, али и промене назива, како у оквиру националних, тако и словенских и несловенских култура. При проучавању промена назива приповедних врста, поређење својих и назива преузетих из других традиција

указује на периоде иновација, периоде устаљених класификација и периоде потраге за новим називима. У преплитању неколико номинацијских система унутар националних класификација треба анализирати различите аспекте и различиту националну историјску динамику.

У овом раду је проучавање назива фолклорних врста усмене прозе ограничено на називе бајки у 19. веку код Срба, Пољака и Руса. Називи овде наведених врста усмене прозе дати су у историјским оквирима тадашњих академских дисциплина који одржава дијалог знања и идеја своје епохе. Сакупљачи, архивисти, издавачи, приређивачи, антологичари, критичари, писци, фолклористи и етнографи и други који су се бавили усменом прозом су имали своје номинацијске подстицаје и мотивације.

Ширење Хердерових идеја током 18. века довело је до романтичарског откривања народне културе у 19. веку и до пораста интересовања за словенски фолклор, који је тада двојако схватан – најпре као књижевни текст и потом и као грађа за истраживање старе митологије. У приступима усменој прози као књижевним текстовима у већој мери је обраћана пажња на поетичка и жанровска обележја својствена филологији. Поред тога уношење фолклорних сижеа и мотива у ауторску књижевност је додатно зближавало сакупљање народног блага и књижевно стварање у духу усмене традиције.

У насловима или поднасловима збирки, често са јављају називи приповедних врста. Потоњи проучаваоци збирки, међутим, најчешће користе новије називе приповедних врста из својих или класификација преузетих од других проучавалаца. У таквим текстовима се раније коришћени називи сматрају превазиђеним и неактуелним, па се предност даје савременим називима који одговарају новим погледима на народно

стваралаштво.

Када се фолклористика осамосталила као посебна дисциплина, фолклористи су увели строжија начела у сакупљање, арихивирање и објављивање приповедног фолклора. Тада се појавила и потреба промишљања терминолошког система и филолошки засноване класификације, а додатна пажња је усмерена на тачност записа и објављивања записаних казивања. Зато је потребно шире испитати међусобне везе различитих система називања – народних, књижевних, компаративно митолошких, а доцније етнолошких, филолошких и фолклористичких приступа – у историјским оквирина.

Постојање више паралелних система називања записа истих усмених приповедних казивања је приморавало приређиваче записа да бирају између народних назива, назива словенских ауторитета свога времена, и назива тада водеће немачке филологије и упоредне митологије. Записивачи и приређивачи усмене традиције словенских народа, као и преводиоци словенских текстова на друге језике били су образовани људи који су познавали и поетике књижевности, па су у збирке фолклора могли да уведу и латинске термине прозних жанрове писане књижевности: легенда (од средњовековног латинског и старофранцуског *legenda*), фацеција (од лат. *Facetiae* – шала, досетка), анегдота, сатира. То је било могуће учинити на основу сличности усмених казивања и писаних текстова.

Како је у овом прилогу пажња усмерена ка бајкама, неспоран утицај је имала збирка браће Грим *Домаће и деље приче* (Kinder- und Hausmärchen). У немачкој науци тога времена већ је коришћена опозиција *Märchen : Sagen* и она је могла да буде подстицајна у потрази за сличном опозицијом унутар словенских језика. Промене у приступима тумачењу усмене прозе одигравале су се под утицајем академских парадигми свог времена.

Превласт у номиновању приповедних врста су међу проучаваоцима најпре имали истраживачи «бајословних» (митолошких) старина и књижевници, да би са слабљењем митолошких упоредних студија крајем века бригу о класификацији фолклора поред филолога почели да воде и фолклористи. Знања 19. века о усменој прози појединих словенских народа, садржавала су свесно изабране и примењене парадигме оновремене науке, али ваља водити рачуна да су нека сазнања о усменој традицији, па и класификацији приповедних врста, могла да буду и део неосвешћених токова идеја тог времена. Током 19. века стање и промене у називима приповедних врста унутар словенских традиција може се установити испитивањем историје тих назива. Такве поделе су најсистематичније вршене у класификацијама врста у збиркама и антологијама, али се оне јављају и у школским приручницима и уџбеницима.

Етимолошка реконструкција и семантичка мотивација назива. Комисија за фолклористику при Међународном комитету слависта је иницирала циклус предавања полазећи од става: «Постојање старих словенских корена назива за приповедање, наводи да почетак циклуса започне **етнолингвистичком анализом** речи које означавају поступак причања, актере, називе усменог текста као резултата извођења, као разлике у називима приповедања о чудесном и стварном, коју истраживачи дефинишу, као бајке и предања (и др.) а носиоци – као “прича” / “истина”». На семинару «Народни и фолклористички називи словенских усмених приповедних жанрова» прво и уводно предавање одржала је Светлана Толстој. Њено излагање «Лексикон фолклора: метајезик фолклора» [5] одржано 23. октобра 2020. године, заснива се на семантичким моделима номинације народних приповедних врста у словенским језицима, које је

ауторка повезала са реконструисаним прасловенским коренима словенских глагола који означавају говорне делатности. Светлана Толстој је показала да већина назива приповедних врста јесте повезана са глаголима који означавају говор. Уз указивање на етимолошке корене индоевропских или прасловенских корена она је, користећи и етнолингвистичке увиде, показала да речи које означавају говорне делатности представљају и мотивационо језгро за називе већине приповедних врста фолклора словенских народа.

Приступ Светлане Толстој представља добро полазиште за даља испитивања унутар појединих словенских култура. У предавању је истакнута особеност различитих корена из којих су изведени називи за различите приповедне врсте. Тако је од прасловенског *казати*, код Руса, Белоруса и Украјинаца *казка*, *сказка*, код јужних Словена *кажса*, код Бугара *приказка*. Уколико је потребно уже одредити бајку, као тип приповетке, потребно је додати придев, па се у руском језику говори *волшебная сказка*, у украјинском *чарівна казка*, а у бугарском *вълшебна приказка*.

Друго језгро на које је указала Светлана Толстој представља прасловенски глагол **povědati* који у праиндоевропском корену повезује концепте знати, видети приповедати – предавати знање. У српском језику је општи назив за краће приповедне облике *припов(ј)етка*, у хрватском *priповjetka*, у пољском *opowieść*. Као у случају источнословенског назива за приче (*сказка*), и Карацићевог *приповјетка* (женска и мушка) и ова одређења захтевају додатно одређење жанровских подтипова.

Од прасловенског **gadar'* у српском језику говори (*гадка*) *гатка*, што је у 19. веку означавало бајку. Из тог корена су изведене и речи рус. *загадка*, срп. *загонетка*, повезано са погађањем.

Прасловенски корен је у јужнословенским језицима довео до

глагола који означавају вербалне магије, *бајати*. Та је реч повезана са извршиоцем радње, бајалицом, али и саречју *бајословље*. Из овог корена потиче пољска реч *baјka* основни појам за приповетке. Уз додатна одређења, указује се на подтип *baјka magiczna*. У пољском *baśnia* представља основни појам за бајку, уз додатно значење да је намењено деци. Од краја 19. века у хрватском и српском језику реч *бајка* се односи на причу о чудесном.

Постоје међу словенским називима приповедних врста и називи који семантички нису мотивисани особеностима говорења, већ садржајним ставом према ономе о чему се приповеда. Стварно постојање или непостојање оног о чему се казује јавља се у неколико типова назива. У словеначком језику бајке називају *pravljica* [7, с. 29–30]. Опозицијама рус. *Бывальщина* : *небывальщина*, укр. *Билиця* : *небилиця*, *бувальщина* : *небувальщина* се указују на однос према ономе што се казује, при чему оно што је стварно и могуће одређује речима рус. *бывальщина*, укр. *билиця*, *бувальщина*, док се негацијом указује на оно што је измишљено или чудесно, чему припадају и бајке. У речи *билиця* акцентована је глупост, у бугарском језику се користи само *небивалица*, а речник не наводи парњак *бивалица*, али је списатељка Вера Мутафчиева своје мемоаре насловила *Бивалици*.

Чешки називи представљају изузетак у словенском свету – јер се они ослањају на корене који се не јављају код других Словена у називима приповедних врста *pohádka*, *rozprávka*.

Полазиште давних корена у мотивацији назива приповедних врста, већ од њиховог доласка у додир са писаном културом, почиње да се мења. Појачане књижевне везе између словенских народа омогућавају и узајамне утицаје писане и академске књижевности међу словенским културама.

Народни називи су се при томе лако губили, а јачао је утицај писаних

класификационих парадигми. Овде ће бити размотрени називи бајки код Руса, Пољака и Срба у 19. веку. Потребан је повратак историји називања приповедних врста са становишта идеја својих епоха.

Срби. У *Српском рјечнику* (1818) уз реч «приповијетка», Вук Караџић даје као блискозначне речи «гатка» и «гатња». Назив «гатка» у првој половини 19. века је код Срба означавао различите приче. Превод приче са руског «Народна гатка руска о псету и змији» у листу «Пештанско-будимскій скоротеча» (1842), пре упућује на басну, док се две приче у листу *Сербскій лѣтописъ* (1842, част 1) називају «Народне гатке» – српска «Пепелюга» и руска «Птица шаръ, конь са златномъ гривом и морастый курякъ». Уз ослонац на етимолошко порекло речи *гатка* по речнику Петра Скока, Мирјана Дрндарски пише да реч *гатати*: «*прорицати, врачати* на неким просторима значи и *говорити*» [1, с. 27].

Вук Караџић је у књизи *Српске народне приповијетке* (1853) приповетке разделио на женске и мушке, понављајући поделу атрибутивног опозицијом коју је измислио и применио на песме, најпре у «пјеснарицама» 1814. и 1815. године, а потом и у каснијим издањима. У предговору своје збирке Караџић је написао: «Наше народне приче или приповијетке готово се могу раздијелити на мушке и на женске, као и пјесме», те наставља «Женске су приповијетке оне у којима се приповиједају којекаква чудеса што не може бити (и по свој прилици само ће за њих бити ријеч гатка) а мушке су оне у којима нема чудеса, него оно што се приповиједа рекао би човјек да је заиста могло бити». Двојна подела наводи на поређење са Гримовом поделом прича на *märchen* и *sagen*, а како ови типови и по садржају одговарају женским и мушким «приповијеткама» у књизи коју је Вук Караџић и посветио «Славноме Нијемцу Јакову Гриму», очигледне су везе у њиховим приступима. Упркос поштовању

за Караџићев рад и на сакупљању и објављивању приповедака, његово одређење *женске приповјетке*, не јавља се у наслову или поднаслову ниједне потоње збирке, што сведочи да се назив није раширио и усталио. Назив *гатке* помињу Ђура Јакшић и Јоксим Новић, користи га и српски историчар, филолог и фолклориста, Стојан Новаковић за бајке, а јавља се и у називима неких збирки (Милутин Драгутиновић 1896, Тихомир Остојић 1911).

Питање како се у српској култури појавио назив «бајка» до сада није ни постављано. Није уочено ни када је тај назив почео да се користи. Потрага за одговором на та питања обухвата и питање одакле је назив «бајка» могао да уђе у српски језик. У чешком, словачком и украјинском он означава поучне басне, док у пољском означава народне приче без жанровског ограничења. Назив *бајка* се користио у другој половини 19. века и код Хрвата. Ту би требало и тражити могући словенски утицај који је довео до истискивања назива женска *приповјетка* и *гатка* у корист назива *бајка*. У књизи *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga* (Загреб 1868), Ватрослав Јагић бајкама назива демонолошка и митолошка предања, док приче које садрже чудесно назива приповјеткама. [4, с. 424].

«Шаренило појмова» у називима народних приповетки је учила Снежана Самарџија, разложно наглашавајући да су се током 19. века сакупљачи народних приповедака у питањима класификације боље сналазили од проучавалаца ове грађе [4]. Вероватно су учени људи желели да дају свој лични допринос класификацији приповедног фолклора, па су академске новотарије сматрали пожељним у разумевању народне традиције. Библиотекар, професор велике школе Јован Бошковић у тексту «Писма о књижевности хрватској и српској» (ЛМС 1895) ослањајући се, на коришћене називе

бајки у хрватским текстовима наводи називе приповедних врста: бајке и приче или предаје.

Бајка се, као термин, јавља у преводима страних прича на српски језик од средине осамдесетих година, нпр. у објављеном преводу «Вишну и дуд: Инђијска бајка о открићу свиле» у листу «Женски свет» (1886). Нешто касније назив *бајка* почиње да се појављује и у жанровским одређењима народних прича *Међедовић и царева кћи : једна стара бајка* (1894), али и у ауторским текстовима српских аутора, нпр. Јанко Веселиновић *Вечност: народна бајка* (1894). Није јасно шта је подстакло тако брзо усвајање до тада некоришћеног назива који је истиснуо друге називе. Ширење назива бајка се наставља – Илија Вукићевић *Срце : бајка* (1897, Летопис Матице српске), заборављени песник Михаило Сретеновић је тако назвао своје дело у стиховима *Јелисавка Обилића мајка : вилински суд : бајка*. Комад са певањем, Бранислава Нушића са музиком Станислава Биничког, аутори су назвали *Љиљан и Оморица : бајка у 5 чинова с певањем*.

И преводи крајем 19. века утврђују назив «бајка» – Мехмедбег Капетановић-Љубушак (1897, *Источно благо*) и Јелица Беловић-Бернаджиковска (1899, *Пријатељство*, Женски свет). Као преводилац и приређивач збирке *Вилина књига*, Сима Матавуљ је дао поднаслов *приче и бајке из светске књижевности*.

О причи српског писца Јована Суботића, насловљеној *Бајка*, која је објављена после његове смрти, пише Сава Дамјанов: «Иако је, по сведочењу уредништва новосадског часописа *Јавор*, где је “Бајка” и објављена у бр. 8/1891, ова приповетка написана још 1858. Књижевни историчар наставља да је Суботићева удовица нашла запис ове приче међу пишчевим књигама и хартијама и уступила поменутом, тада врло угледном часопису за објављивање» [2].

Пољаци. Најзначајнији пољски лексикограф с почетка 19. века у првом

тому речника наводи речи: *baianie baśnie, bayki* (s. 43) *BAIECZNOSC, ści, f. 2. baieczna, czyli baiowa, lub baśniowa nauka, baiopismo, baśniopismo, mytologia* (s. 44).

Назив бајка се у пољској култури појављује још у 18. веку, а у 19. веку у називима приповедних жанрова је било преклапања више назива, који су понекад били и вишезначни. Када је реч о бајци, коју данас Пољаци називају *bajka magiczna* [8, I, s. 266–273] коришћени су називи *baśnia* и *bajka*, али је и у гавендама – пољ. *gawęda* [8, II, s. 35–38], било могуће мешање чудесног и стварног. И у пољској култури је током 19. века било иновација и колебања у називима врста, али су те промене више представљале приписивање нових и друкчијих својстава приповедних врста у односу на раније називе [8]. Могло би се рећи да се појава мешања различитих жанрова, понајвише предања и бајки довело до тога да се елементи бајки појављују у приповеткама које носе већи број назива *baśnia, bajka, gawęda*. Посебно су јак утицај оставили називи Казимјежа Вујчицког који је уводећи у наслове својих књига називе *klechda, gawęda* њима померио значење у односу на тадашња поимања (*Klechdy, starożytne podania i powieści ludu polskiego i Rusi, Stare gawędy i obrazy*) [8, III, s. 353].

Пољски назив *baśnia* је изведен из старог словенског корена и он се лако примењивао и на усмене и на ауторске писане приче. Разноврсност приповедних форми које су објављивали, неки приређивачи народних прича су одређивали навођењем више назива. У додиру позног романтизма и реализма код Јузефа Игнација Крашевског и Владислава Белзе се у ауторским текстовима користе модели бајке. Појављују се од средине 19. века и пољски преводи са других језика са насловом бајке, у серијама књига за децу и са елементима поуке. Касније Елиза Ожешкова и Адолф Дигасињски, Оркан користе моделе и име, као и поетичке моделе бајке у својим ауторским бајкама.

Руси. Руски назив *сказка* потекао је од једног од основних глагола говорења и веома се дуго употребљава. У руској култури се, унеколико, друкчије одвијала историја именовања бајке, што је довело и до извесних разлика у поређењу њиховог називања. У књижевности 18. века постојала је мешавина бајковитих сижеа, са митолошким ликовима епске прошлости и народног сујеверја. Жанровски развијени и изграђени, текстови *богатирске скаске* увели су извесне елементе поетике бајке у ауторску писану књижевност.

Руски романтичари су (слично немачким) објављивали своје текстове са елементима руског фолклора пре но што су сакупљачи народног блага почели да га записују и објављују. Традиција богатирске скаске 18. века са демонским бићима народне бајке (Кашчеј, баба Јага) су се ту појавили уз свест о њиховом постојању у претходној књижевности, па се за разлику од других словенских књижевности тог периода, у већој мери појављују елементи пародирања. Пушкин је у своје дело увео и бајковне руске мотиве. Пушкинове бајке су биле објављене и постале популарне пре великих збирки народних прича

Афанасјева и других сакупљача усмене прозе. У другом, посмртно објављеном издању руских прича *Народные русские сказки* сам Афанасјев је разделио приче на тематске групе и тамо се посебно издвајају бајке од других врста.

Ово излагање би ваљало допунити анализом текстова објављених у листовима и часописима, који су у 19. веку били у словенским културама много важнији него у наредном веку. Други правац проширења сличних излагања ваља усмерити ка другим, овде не разматраним словенским културама и језицима, посебно Чеха и Словака, који су у славистици 19. века имали веома велики значај.

У историји назива народних прича код Словена јавља се велики број назива, али је лако уочити опозицију коју чине бајке и предања. Та се опозиција појављује и у овде анализираним језицима срп. *Бајка : предање*, рус. *волшебная сказка : быличка*, пољ. *Baśnia : podanie (wierzeniowe)*, као и теоретским студијама, попут књиге Владимира Битија *Бајка и предаја* [6].

Извори и литература

1. Дрндарски М. На вилином вијалишту: о транспозицији фолклорних жанрова. Београд : Рад, 2001.
2. Дамјанов С. Јован Суботић Бајка. Приредио и белешку написао Сава Дамјанов. URL : <http://www.rastko.rs/rastko/delo/12213>.
3. Карацић В. С. Српске народне приповијетке. У Бечу у штампарији Јерменског манастира, 1853. URL : http://rastko.rs/knjizevnost/usmena/vkaradzic-price/vkaradzic-price_2.html.
4. Самарџија С. Од казивања до збирке народних прича Прилог проучавању историје народне књижевности. Бања Лука : Књижевна задруга, 2006.
5. Толстая С. М. Лексикон фольклора: метаязык фольклора. Лекция 23.10.2020.
6. Biti V. Bajka i predaja, povijest i pripovijedanje. Zagreb : Sveučilišna naklada Liber, 1981.
7. Kropiej Telban M. Pripovedno izročilo. Razvoj in raziskovanje. Ljubljana : Založnik: Založba ZRC, 2021.
8. Wróblewska V. (red.) Słownik polskiej bajki ludowej t. 1–3. Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2019.

References

1. Drndarski M. On the field of Fairies: On the Transposition of Folklore Genres. Belgrade: Rad, 2001.
2. Damjanov S. Jovan Subotic Fairy Tale Prepared and written by Sava Damjanov. URL: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/12213>.
3. Karadžić V. S. Serbian folk tales. In Vienna, in the printing house of the Armenian Monastery, 1853. URL: http://rastko.rs/knjizevnost/usmena/vkaradzic-price/vkaradzic-price_2.html.
4. Samardžija S. From storytelling to a collection of folk tales A contribution to the study of the history of folk literature. Banja Luka: Književna zadruga, 2006.
5. Tolstaya S. M. Lexicon of folklore: metalanguage of folklore. Lecture 10/23/2020
6. Biti V. Fairy tale and legend, history and storytelling. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.
7. Kropelj Telban M. Narrative Tradition. Development and research. Ljubljana: Publisher: ZRC Publishing House, 2021.
8. Wróblewska V. (ed.) Słownik polskiej bajki ludowej t. 1–3. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2019.